

Т. Махиня

м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ САМООСВІТИ ВИКЛАДАЧІВ ВНЗ В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. У статті увага зосереджується на сутності, змісті, формах, видах та особливостях самоосвіти викладача ВНЗ в умовах інформатизації навчального процесу.

Ключові слова: викладач, самоосвіта, самоосвітня діяльність, самостійна робота, формальна та позаформальна освіта, Internet-самоосвіта.

Т. Махиня

ОСОБЕННОСТИ САМООБРАЗОВАНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАТИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация. В статье внимание сосредоточивается на сущности, содержании, формах, видах и особенностях самообразования преподавателя ВНЗ в условиях информатизации учебного процесса.

Ключевые слова: преподаватель, самообразование, самообразовательная деятельность, самостоятельная работа, формальное и внеформальное образование, Internet-самообразование.

T. Mahin

FEATURES SELF-EDUCATION LECTURERS IN CONDITIONS OF INFORMATIZATION EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. In of the article attention is concentrated on essence, maintenance, forms, kinds and features of self - education of teacher of higher educational establishment of in the conditions of informatization of educational process.

Key words: self-education, self-education activities, independent work, formal and outside-formal education, Internet-self-education.

Постановка проблеми. У контексті концепції неперервної освіти отримання диплому ВНЗ – це не кінець, а тільки початок. На якому б етапі життєвого та професійного шляху не знаходився викладач, він ніколи не зможе вважати свою освіту завершеною, а свою професійну концепцію остаточно сформованою. Кожен викладач сам визначає найбільш важливі аспекти вдосконалення своєї майстерності. Так, у статті 51 Закону України «Про вищу освіту» зазначено, що педагогічні та науково-педагогічні працівники, у тому числі й викладачі, зобов'язані постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, наукову кваліфікацію (для науково-педагогічних працівників), забезпечувати високий науково-теоретичний і методичний рівень викладання дисциплін у повному обсязі освітньої програми відповідної спеціальності тощо [5].

Саме тому провідною формою вдосконалення педагогічної майстерності та професійної компетентності, що полягає в засвоєнні, оновленні, поширенні й поглибленні знань, узагальненні досвіду шляхом цілеспрямованої, системної самоосвітньої діяльності, спрямованої на саморозвиток та самовдосконалення особистості, задоволення власних інтересів і об'єктивних потреб освітнього закладу стає самоосвіта. На сьогодні одним з найважливіших резервів підвищення ефективності неперервної освіти і самоосвіти педагогічних та науково-педагогічних працівників стає впровадження нових інформаційних і комунікаційних технологій на базі Internet.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що увага дослідників достатньо зосереджується на таких питаннях, як педагогічні основи самоосвіти, її сутність, структура та зміст (С. Архангельський, М. Башкірова, Т. Браже, А. Громцева, Г. Гусєв, М. Заборщикова, М. Піскунов, П. Пшебильський, Б. Райський, Р. Сеульський, Є. Тонконога, Є. Турбовський);

різних аспектах формування готовності до самоосвіти студентів – майбутніх фахівців, у тому числі й вчителів (І. Барсуков, М. Бондаренко, Т. Борисова, Г. Коджаспірова, О. Малихін, О. Найн, І. Наумченко, О. Прокопова, В. Скар, Р. Скульський та ін.) тощо. Окремі аспекти самоосвітньої діяльності дорослих в контексті інформатизації навчального процесу стали предметом уваги таких науковців, як О. Андрєєв, Є. Ганін, М. Іванова, О. Інкін, О. Карпова, О. Шукліна та ін.

В умовах входження освіти України в єдиний освітній європейський простір та посилення інформатизації навчального процесу окремі питання самоосвіти викладачів ВНЗ потребують переосмислення.

Мета статті – визначити сутність, зміст, форми, види та особливості самоосвіти викладача ВНЗ в умовах інформатизації навчального процесу.

Виклад основного матеріалу. За визначенням енциклопедії освіти самоосвіта – це «самостійна пізнавальна діяльність людини, спрямована на досягнення певних особистісно значущих освітніх цілей: задоволення загальнокультурних запитів, пізнавальних інтересів у будь-якій сфері діяльності, підвищення професійної кваліфікації тощо» [3, с.798].

Зміст самоосвіти викладачів реалізується у системі формальної та позаформальної (неформальної та інформальної) освіти, які визнані ЮНЕСКО провідними видами освітньої діяльності дорослих [7]. Зупинимось детальніше на характеристиці видів самоосвіти викладачів ВНЗ і визначені їх змісту в умовах інформатизації навчального процесу.

Формальна освіта – це освіта, що здійснюється в системі офіційних освітніх закладів та завершується видачею загальновизнаного диплома чи атестату. Зміст формальної освіти визначається в системі вищих навчальних закладів з підвищення кваліфікації викладачів ВНЗ, навчально-тематичними планами яких передбачено орієнтовну тематику атестаційних робіт, перелік комплексних завдань для навчального практикуму, перелік тематичних питань для підготовки виступів на конференції з обміну досвідом роботи та

забезпечення методичного контролю, орієнтовний перелік тематичних блоків питань для проведення комплексного заліку.

В рамках формальної освіти, наприклад тематичних курсів підвищення кваліфікації, самоосвіта викладачів виявляється у їх самостійній та індивідуальній роботі.

Самостійна робота педагогічних чи науково-педагогічних працівників, які виступають у ролі слухачів – частина навчального процесу системи підвищення кваліфікації, спосіб їх активної цілеспрямованої діяльності, форма управління їхньою навчальною діяльністю у час, вільний від аудиторних занять, що не передбачає безпосередньої участі викладача. В цей період самостійна діяльність стає основним видом навчальної роботи дорослих. Звідси, центральною фігурою освітньої діяльності стає сам викладач – фахівець, який самостійно контролює ефективність роботи. Ступінь значущості навчання оцінюється самим викладачем-слухачем, хоча самооцінка може формуватися або збагачуватися за рахунок зворотного зв'язку з колегами по навчальній групі або тих, хто допомагає у навчанні та об'єктивних свідочств досягнутого. Звичайно, в такому випадку замість традиційних контролюючих та дисциплінуючих форм впливу виступає особистісна зацікавленість у навчання, самодисципліна, відповідальність.

Самостійна робота стимулює потребу в самоосвіті, сприяє засвоєнню знань, формуванню відповідних умінь та навичок, забезпечує неперервний професійний розвиток педагогічних кадрів; розвиває індивідуальні пізнавальні та творчі здібності особистості педагога; спонукає до науково-дослідної роботи. Проте самоосвіту не можна ототожнювати з самостійною роботою, оскільки остання – один із засобів самоосвіти, цілеспрямованого добровільного удосконалення особистості в сфері науки, культури за допомогою самостійної та науково-дослідницької діяльності.

До видів самостійної роботи викладачів-слухачів в рамках формальної самоосвіти можна віднести роботу щодо поглиблення знань і вмінь, передбачених навчально-тематичним планом; роботу над питаннями, які не

передбачені навчально-тематичним планом; взаємне збагачення досвіду слухачів через спілкування, обмін досвідом на спеціальній конференції, ознайомлення з досягненнями педагогічних чи науково-педагогічних працівників під час практики та стажування, опрацювання матеріалів інформаційного банку інституту тощо; роботу з використанням нових інформаційних технологій тощо.

Індивідуальна робота слухачів – різновид самостійної роботи, безпосередня контактна діяльність викладача і слухача, що реалізується в процесі консультування, навчального заняття, рецензування, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань тощо. Останні передбачають написання слухачами конспектів з тем модуля за заданим планом; розв'язання та складання практичних, ситуативних завдань з теми модуля, розробку теоретичних, практичних функціональних моделей, явищ, процесів; анотацію прочитаної літератури з теми, курсу; бібліографічний опис; історичні, психологічні міні-дослідження [8].

В умовах інформатизації навчального процесу викладач може бути представлений як у вигляді людини, яка може працювати або в безпосередньому контакті зі студентом в аудиторії, або опосередковано засобами інформаційно-комунікаційних технологій, так і у вигляді робота, який може бути представлений у ролі специфічного електронного навчально-методичного комплексу чи віртуального світу Second Live. За цих умов викладач виступає у ролі педагогічного менеджера (тьютора, координатора, консультанта чи партнера), його головною функцією стає створення умов для самостійного навчання студентів.

Вибір змісту навчання викладачів ВНЗ в рамках формальної освіти тісно пов'язаний з вимогами до нього. Традиційні вимоги до викладача, висунуті у працях класиків педагогіки І. Підкасистим, І. Зязюном, В. Крутецьким, що включають в себе наявність у них предметних та психолого-педагогічних знань, організаторських, перцептивних, комунікативних, сугестивних, гносеологічно-дослідницьких, науково-пізнавальних здібностей та вмінь не

повною мірою відображають вимоги до викладача, який працюватиме в сучасній системі освіти, насиченій засобами комп'ютерних і телекомунікаційних технологій.

Поділяючи думку О. Андрєєва, необхідно зазначити, що вимоги до викладача, що працює зі студентами засобами інформаційно-комунікаційних технологій трансформуються з традиційних та потребують перегляду. Наприклад, важко уявити собі, як можна при проведенні віртуального семінару або консультації по електронній пошті виявити сугестивні та перцептивні здібності. Значної деформації зазнає традиційна педагогічна техніка, особливо невербальні засоби спілкування: експресивно-виразні рухи (поза, жест, міміка), таксика (рукостискання, дотик), проксемика (орієнтація, дистанція), просодика і екстралінгвістика (інтонація, гучність, тембр, пауза, сміх) [1].

Сьогодні принциповим завданням педагогічного працівника при викладанні у ВНЗ є формування особи, здатної жити і працювати в умовах «інформаційного суспільства» [2]. Вирішити завдання щодо формування такої особи можливо в процесі спільної інтелектуальної роботи учасників педагогічного процесу (викладачів і студентів) з використанням сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, які допомагають розвивати пам'ять, різні види мислення, вчать приймати правильні рішення тощо.

Самоосвіта в умовах «інформаційного суспільства» передбачає, що кожен учасник навчального процесу:

- має можливість доступу до баз даних і засобів інформаційного обслуговування;
- розуміє різні форми і способи представлення даних;
- знає існуючі загальнодоступні джерела інформації та вміє ними користуватися;
- вміє оцінювати та обробляти наявні дані з різних кутів зору;
- вміє аналізувати і обробляти статистичну інформацію;
- вміє використовувати існуючі дані при вирішенні поточних завдань.

В рамках формальної освіти, враховуючи специфічні вимоги до викладача, необхідні йому в роботі в новому віртуальному середовищі, серед яких, наприклад, знання дидактичних властивостей Internet та вміння користуватися засобами інформаційних і комунікаційних технологій, О. Андрєєв пропонує наступні теми для програми «Internet-навчання» для викладачів ВНЗ:

- загальні поняття про дидактичних властивості Internet;
- інформаційні ресурси Internet для освіти;
- розробка навчально-методичного забезпечення для мережевого навчального процесу;
- організаційні і психолого-педагогічні основи проведення навчального процесу з використанням Internet-технологій;
- апаратно-програмні засоби для проведення Internet-навчання;
- нормативно-правове забезпечення Internet-навчання та авторське право;
- якість мережевого навчального процесу;
- застосування сервісів web 2.0 у навчальному процесі [1].

Цікавий досвід з визначення змісту навчання викладачів в рамках формальної освіти має НТУ «Київський політехнічний інститут». Проблема підвищення компетентності викладачів у галузі інформаційно-комунікаційних технологій вирішується на двох рівнях.

Перший – це забезпечення загальної комп'ютерної грамотності викладачів, зокрема, вивчення офісних програм Word, Excel, PowerPoint, Access.

Другий – це навчання найбільш «комп'ютерно-досвідчених» викладачів використовувати інформаційно-комунікаційні технології безпосередньо в навчальному процесі.

Реалізації завдань першого рівня передбачає підвищення кваліфікації викладацького складу за двома навчальними програми: «Комп'ютерна грамотність викладача. Рівень базовий» – для початківців; «Комп'ютерна грамотність викладача. Рівень поглиблений» – для тих, хто має деякий досвід

роботи з інформаційно-комунікаційними технологіям, але потребує його вдосконалення.

Реалізації завдань другого рівня передбачає підвищення кваліфікації викладацького складу за такими навчальними програми, як «Розроблення дистанційних курсів з використанням e-learning платформи Moodle»; «Комп'ютерне тестування»; «Розроблення web-сторінки викладача». Дані програми переважно акцентуються на здобутті практичних знань та умінь. Крім того, в навчальний процес впроваджуються експериментальні програми підвищення кваліфікації з ІТ-технологій «Створення і використання інформаційних ресурсів навчальної дисципліни», що навчає основ використання сучасних ІТ та web-технологій в освітній діяльності викладачів, які доки не мають такого досвіду та «ІТ для перекладачів», адресований викладачам лінгвістичних спеціальностей, а також викладачам та науково-технічним працівникам, які самостійно перекладають науково-технічну або навчальну літературу.

Успіх цих курсів забезпечується за умови реалізації двох взаємодоповнюючих факторів: перший – реальна потреба самих викладачів ліквідувати прогалини у своїх знаннях, систематизувати наявні знання і навички, відчувати себе впевнено у взаєминах із сучасними технологіями; другий – у принциповому підході до вибору цілей і методів навчання, системному підході в подачі матеріалів, використанні спеціальних методик, які спираються на активні, тренінгові форми навчання, використанні спеціально розроблених дистанційних курсів та інші програмно-технічних засобів.

В умовах інформатизації навчального процесу Центральним інститутом післядипломної педагогічної освіти ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України організовано підвищення кваліфікації викладачів-тьюторів та організаторів дистанційного навчання ВНЗ I–II та III–IV рівнів акредитації. Для викладачів різних спеціальностей, що проходять курси підвищення кваліфікації на базі даного закладу викладається обов'язковий

навчальний модуль «Відкрита освіта та дистанційне навчання» та спецкурсом за вибором «Застосування комп'ютерних і телекомунікаційних технологій в дистанційному навчанні».

Говорячи про систему курсів підвищення кваліфікації, у тому числі і для викладачів ВНЗ, необхідно згадати про той факт, що вони є обов'язковими лише 1 раз на 5 років. Проте, в умовах інформатизації навчального процесу, коли темпи старіння нових інформаційних технологій на сьогодні складають вже приблизно 1,5 роки, курсове навчання не може повністю компенсувати прогалини в знаннях викладачів щодо інформаційно-комунікаційних технологій. Саме тому самоосвіта стає тим засобом, що може вести викладачів в ногу з часом.

Зміст формальної освіти викладачів ВНЗ в системі післядипломної педагогічної освіти може також визначатися в рамках отримання другої вищої освіти. Зокрема, для осіб, які мають повну вищу освіту і стаж науково-педагогічної або педагогічної роботи не менше двох років та для осіб, які мають базову вищу освіту за галуззю знань 0101 «Педагогічна освіта» і стаж педагогічної роботи не менше двох років самоосвітою стає навчання для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра напряму підготовки «Специфічні категорії» за спеціальністю «Педагогіка вищої школи».

Підготовки магістрів за вказаною спеціальністю враховує сучасні тенденції у сфері вищої освіти, у тому числі особливості їх підготовки у сучасному інформаційно-освітньому середовищі. Так компетентнісна модель підготовки науково-педагогічного працівника в Інституті менеджменту і психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України в контексті інформатизації навчального процесу передбачає набуття викладачем таких компетентностей, що передбачають здатність використання інформаційно-комунікаційні технології для виконання професійних обов'язків із застосуванням комп'ютерної техніки; володіння сучасними засобами зв'язку та основами комп'ютерної грамотності; підготовки навчальних курсів, їх методологічного і методичного

забезпечення, вибору засобів інформаційної (аудіо, відео, комп'ютерної, телекомунікаційної та ін.) підтримки, створення навчальних, тренінгових і контролюючих програм, у тому числі комп'ютерних тощо [4].

Зміст самоосвіти викладача реалізується також у системі позаформальної освіти, що, в свою чергу, включає систему неформальної та інформальної освіти. Неформальна освіта – організована безперервна освітня діяльність, що здійснюється в межах і поза межами освітніх закладів і слугує особам будь-якого віку. До цієї сфери освіти можна віднести індивідуальні заняття з тренером чи репетитором, різноманітні тренінги та короткотермінові курси, що переслідують практичні короткострокові цілі [9]. В законодавстві стаття 49 Закону України «Про освіту» визначає, що для самоосвіти громадян державними органами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, громадянами створюються відкриті та народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, теле-, радіонавчальні програми тощо [6]. Зміст неформальної самоосвіти може визначатися викладачем самостійно. В його планах самоосвіти може бути передбачене навчання на курсах з іноземної мови чи комп'ютерної грамотності тощо.

Інформальна освіта – частина безперервної освіти. Вона є загальним терміном для освіти за межами стандартного освітнього середовища – індивідуальна пізнавальна діяльність, що супроводжує повсякденне життя, реалізується за рахунок власної активності індивідів в оточуючому культурно-освітньому середовищі. В межах інформальної освіти відбувається навчання і соціалізація особистості всіма засобами впливу (соціальне середовище, читання періодики, засобів масової інформації та Internet, професійні зустрічі, відвідування культурно-просвітницьких та розважальних закладів тощо). Інформальна освіта не є цілеспрямованою з позиції викладача та відбувається в щоденних життєвих ситуаціях, наприклад, в сім'ї, на робочому місці, у вільній годині чи навіть хвилині. Мова йде переважно про

такі відносно нові види інформальної освіти як мас-медійна самоосвіта та Internet-самоосвіта.

Стосовно мас-медійної самоосвіти, необхідно зазначити, що нині вимогою сьогодення стає створення викладачами різних дисциплін, а не лише тих, що пов'язані з комп'ютерними технологіями, різноманітних інформаційних пакетів, електронних підручників, Internet-сайтів тощо, які б сприяли ефективному засвоєнню та зручності сприйняття навчального матеріалу учнями та студентами. За результатами досліджень С. Шумаєвої та Н. Гута на сьогодні українські педагоги вирішують такі проблеми самотужки, практично зводячи цей процес до самоосвіти, оскільки в навчальних закладах вищої освіти допоки не існує ні спеціально розроблених курсів, а ні спеціальних медіа педагогів, які б опікувалися тими викладачами, які потребують фахової допомоги при роботі із новими інформаційними технологіями [11].

Стосовно Internet-самоосвіти необхідно зазначити, що опанування методикою пошуку інформації в Internet є нині обов'язковою умовою ефективності самоосвіти, оскільки «інтернетизація» освітнього простору відкриває величезні можливості для удосконалення теорії і практики самоосвіти [3]. Необхідно зазначити, що нині значних проблем, які заважали б розвитку електронних наукових комунікацій не існує, оскільки всі публікації первісно створюються з використанням комп'ютерних технологій, розроблені зручні технологічні платформи для пошуку, стандарти обміну даними, безкоштовне програмне забезпечення з відкритим кодом тощо.

В Internet-самоосвіті викладачів значну роль відіграють наукові електронні педагогічні журнали. Проведений Н. Хміль аналіз визначив низку переваг таких наукових електронних педагогічних журналів як засобів науково-педагогічної комунікації перед традиційним журналами, серед них:

- оперативність розповсюдження науково-педагогічної інформації, тобто надається можливість більш швидкого опублікування результатів

науково-дослідної та науково-практичної роботи, тим самим підвищується продуктивність науково-педагогічної праці;

- доступність науково-педагогічної інформації – цілодобовий доступ з будь-якого робочого місця в Internet (дослідник не має потреби витрачати час у бібліотеках) та можливість копіювання публікацій;
- ліквідація ізоляції науково-педагогічних працівників та інтеграція з світовою науково-педагогічною спільнотою;
- наявність зворотного зв'язку створює певні умови для можливості обговорення статей, розміщених у журналах – більшість публікацій містять посилання на електронну пошту або web-адресу автора;
- можливість швидшого пошуку потрібної інформації;
- інтеграція до глобальних педагогічних баз даних – підвищує престиж журналів та їх рівень цитування;
- сприяння популяризації науково-педагогічних журналів у світовому науково-педагогічному співтоваристві [10].

Як і будь-які явища, наукові електронні педагогічні журнали мають і свої недоліки. У першу чергу, це недовготривалість існування гіперпосилань на електронні журнали (паралельні видання), що в свою чергу призводить до непрацюючих гіперпосилань та відсутність упорядкованих показників електронних наукових педагогічних журналів, що призводить до недостатньої інформованості науковців.

Треба зазначити, що оскільки інформальна самоосвіта не передбачає отримання жодних дипломів, то її результати часто зовсім непомітні, іноді не визнаються навіть самими викладачами та не враховуються в освітніх, учбових та трудових цілях.

Самоосвіта може здійснюватися як в індивідуальній, так і в керованій формі. Індивідуальна систематична самоосвіта спрямовується і регламентується самим науково-педагогічним працівником залежно від усвідомлення своїх професійних потреб за умови високого рівня внутрішньої

мотивації викладача. В іншому випадку така самоосвіта зводиться лише до перегляду періодичної літератури.

Керована самоосвіта забезпечується ВНЗ з огляду на існуючі нагальні проблеми в системі вищої освіти та індивідуальні потреби конкретних викладачів в рамках науково-методичної роботи закладу. При цьому треба зважати на те, що самоосвіта дає позитивні результати лише тоді, коли вона здійснюється цілеспрямовано, планомірно і систематично.

Висновки. В контексті концепції неперервної освіти самоосвіту викладача ВНЗ можна розглядати як здобуття додаткових знань за своєю ініціативою шляхом самостійної пізнавальної діяльності стосовно змісту, обсягу, джерела, тривалості та часу проведення занять, як в межах ВНЗ з використанням певних програм, консультацій тощо, так і поза його межами. Одним із важливих резервів підвищення ефективності самоосвіти викладача ВНЗ в умовах інформатизації навчального процесу стає впровадження нових інформаційних і комунікаційних технологій на базі Internet.

В процесі самоосвіти викладач вільний як у виборі різних джерел інформації (вивчення літератури і матеріалів в мережі Internet, перегляд телепередач або відеороликів, проходження курсів підвищення кваліфікації, відвідування семінарів і конференцій, відвідування занять колег з наступним обміном досвіду, навчання в майстер-класі тощо), так і форми навчання (індивідуальну або групову, традиційну (очну) або дистанційну (заочну), з отриманням диплому (формальна освіта) або без (позаформальна освіта) тощо).

Самоосвіта дає позитивні результати лише тоді, коли вона здійснюється цілеспрямовано, планомірно і систематично. Саме тому, перспективи подальших розвідок в цьому напрямі полягають у визначенні умов та відшуванні відповідних шляхів, що сприяють усуненню внутрішніх перешкод, перебудові свідомості викладачів, їх психологічної готовності працювати в сучасному інформаційно-освітньому середовищі, підвищенню

їх кваліфікації в області використання засобів інформаційно-комунікативних технологій тощо.

Література:

1. Андреев А. А. Проблемы подготовки современного преподавателя высшей школы [Електронний ресурс] / Андреев Александр Александрович // Вопросы информатизации образования. – 2011. – Вип. 11. – Режим доступу до журн.: <http://www.npstoik.ru/vio/>
2. Ганин Е. А. Педагогические условия использования современных информационных и коммуникационных технологий для самообразования будущих учителей [Електронний ресурс] / Ганин Евгений Александрович // Информационные технологии в образовании. – 2003. – Режим доступу: <http://www.ito.su>
3. Енциклопедія освіти / [голов. ред. В. Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040с.
4. Сльникова Г. В. Про впровадження компетентнісного підходу у навчальний процес вищого навчального закладу [Електронний ресурс] / Сльникова Г. В. // Теорія та методика управління освітою. – Режим доступу до журн.: <http://tme.umo.edu.ua/>
5. Закон України «Про вищу освіту» // Урядовий кур'єр. – 2002. – 15 травня (№86). – С. 5–16.
6. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>
7. Луговий В. І. Становлення безперервної освіти в країнах організації економічного співробітництва і розвитку (досвід для України) / В.І.Луговий // Вища освіта України: теоретичний та науково-методологічний часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – №4, додаток 1: Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи. – С.7–9.
8. Науково-методичний супровід самостійної й самоосвітньої діяльності педагогічних кадрів у системі післядипломної педагогічної освіти:

Практико зорієнтований методичний посібник / [упор.: Н.В. Бухлова, Л.М. Коновалова] – Донецьк: ОІППО, “Витоки», 2007. – 115с.

9. Овчаренко С. Г. Неформальна освіта – необхідний елемент сучасної освітньої системи / Овчаренко С. Г. // Матеріали науково-практичної конференції «Соціально-психологічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства». – 2009, 19–20 листопада.

10. Хміль Н. А. Аналітичний огляд сучасної української електронної науково-педагогічної періодики [Електронний ресурс] // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2008. – № 2(6)

11. Шумаєва С. П. Мас-медійна самоосвіта американських педагогічних працівників / С. П. Шумаєва, Н. В. Гут // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. Частина 1. – 2011. – С. 299 – 306